

матеріали: В 3 т. — М., 1954. — Т. 1. — Док. № 17. Люстрація Київського староства 1622 р.

⁸ Лятошинський М. В. Історичний нарис територіального складу Полтавщини. — К., 1929. — Т. 3. — С. 203 — 207.

⁹ Максимович М. А. Указ. соч. — С. 660 — 661.

¹⁰ Літопис Самовидаця. — К., 1971. — С. 98.

¹¹ Реестра всего войска Запорожского // Чтения в О-ве истории и древностей рос. при Моск. ун-те. — 1874. — Кн. 2. — С. 131 — 197: Максимович М. А. Указ. соч. — С. 654 — 746.

¹² Крип'якевич І. П. Вказ. праця. — С. 123 — 148.

¹³ Там же. — С. 116.

¹⁴ АЮЗР. — Т. 14 — С. 137.

¹⁵ Крип'якевич І. П. Студії над державою Богдана Хмельницького // Зап. Наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка. — Львів, 1926. — Т. 144 / 145. — III. Державні межі. IV. Дороги. — С. 123.

¹⁶ АЮЗР. — Т. 3. — С. 552, 557.

¹⁷ Похилевич Д. А. Белорусское казачество // Наук. зап. Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка. — 1957. — Т. 43: Сер. іст. — Вип. 6. — С. 165.

¹⁸ Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действ и случаев описание, что каком годе в Украине Малороссийской деялось... 1505 — 1783 // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. — Киев, 1856. — Т. 1. — С. 69 — 70.

¹⁹ Історія Української РСР. — К., 1979. — Т. 2. — С. 84.

²⁰ Похилевич Д. А. Указ. соч. — С. 172.

²¹ Миллер Г. Ф. Указ. соч. — С. 12.

²² Очерки истории СССР. Период феодализма XVII в. / Под ред. А. А. Новосельцева. — М., 1955. — С. 21.

²³ Миллер Г. Ф. — Указ. соч. — С. 4.

²⁴ Історія Української РСР. — Т. 2. — С. 93.

²⁵ Полное собрание законов Российской империи. — Спб., 1830. — Т. 1. — С. 650 — 669.

²⁶ Краткое летоизобразительное знаменитых ... случаев описание... — С. 91.

²⁷ Слабченко М. Е. Малороссийский полк в административном отношении. — Одесса, 1909. — С. 91.

²⁸ Максимович М. А. Указ. соч. — С. 667.

²⁹ Антонович В. Б. Указ. соч. — С. 98; Смолий В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII — XVIII ст.). — К., 1985. — С. 17.

Одержано 12.10.1989 р.

В статтє рассматриваются изменения территории правобережных казацких полков в зависимости от внутривнутриполитической ситуации, а также внешнеполитических факторов со времени возникновения до ликвидации полков в 1711 — 1713 гг.

М. Г. Крикун

ДИНАМІКА КІЛЬКОСТІ ПОСЕЛЕНЬ БРАЦЛАВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В XVII — XVIII СТ.

На матеріалі історичних вітчизняних та зарубіжних джерел автор показує динаміку кількості поселень Брацлавського воєводства у XVII — XVIII ст.

Питання чисельності поселень у Брацлавському воєводстві (воно існувало в 1566 — 1793 рр.¹) майже не досліджене. Першим його торкнувся анонімний автор у складеному ним і виданому 1869 р. списку населених пунктів воєводства²; цей список автором не датовано — напевно, він належить до останньої чверті XVIII ст.; перелік поселень у ньому дуже неповний. Згодом лише польський вчений О. Яблоновський цікавився цим питанням стосовно першої третини XVII ст.³

Опубліковані і виявлені рукописні матеріали дозволяють вивчати динаміку кількості брацлавських поселень у XVII — XVIII ст. Особливе пізнавальне значення мають масові, переважно документальні джерела.

Відправним матеріалом для розкриття теми є видані О. Яблоновським витяги з актів Люблінського шляхетського трибуналу першої чверті XVII ст.⁴ Відносна більшість цих документів розповідає про втечі феодально залежного населення з одних маєтків в інші. Витяги називають 389 міст, містечок і сіл; 291 з них, судячи з пізніших джерел XVII ст., існували й далі, тоді як назви решти поселень (98 сіл) згодом не зустрічаються: напевно, ці села, основна маса яких згадана тільки по одному разу, виявилися недовговічними, хоч і не виключено, що частина їх у наступному фігурує під іншими назвами.

Різні локальні документи першої чверті XVII ст.⁵ інформують загалом про 179 населених пунктів, з яких 162 трапляються і пізніше (в тому числі 77 назв, що відсутні у витягах трибунальських актів).

Далі наводимо джерельні повідомлення другої чверті XVII ст. * Подимний реєстр 1629 р.⁶ — 324(94), локальні документи 1630 — 1640-х років⁷ — 297(103), генеральна (1648 р.) і спеціальна (видана 1650 р., а складена перед 1648 р.) карти України Г. А. де Боплана⁸ — 370(70).

Отже, за згаданими джерелами, в Брацлавському воєводстві перед початком Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького налічувалось 635 міст, містечок і сіл (291+77+94+103+70).

* Цифри в дужках означають: у тому числі ті поселення, що відсутні в джерелах попереднього періоду.

©М.Г.Крикун, 1991

Проте це підсумкове число не відбиває дійсної насиченості Брацлавщини поселеннями на той час. Слід також мати на увазі свідчення документів, що походять з третьої чверті XVII ст.: глибокий економічно-політичний занепад, характерний для Брацлавського воєводства цього періоду (як, до речі, і останньої чверті XVII ст., для якої, на жаль, не вдалося виявити жодного масового матеріалу про населені пункти), аж ніяк не сприяв закладанню нових поселень, а тому безпомилково можна вважати існуючими перед Визвольною війною топоніми, зафіксовані цими джерелами.

Акт поділу маєтків князя Януша Вишневецького між двома його синами, здійснений 1651 р.⁹, згадує 116 брацлавських міст, містечок і сіл (серед них 29 не зустрічаються в попередніх за хронологією матеріалах); списки населених пунктів, жителі яких після Переяславської ради 1654 р. присягнули на вірність російському цареві,¹⁰ — 177(8); подимний реєстр 1664 р.¹¹ — 309(18); список маєтків Станіслава Конєцпольського, що їх він втратив 1672 р. внаслідок поразки Речі Посполитої у війні з Туреччиною¹², — 106(20). Всього ці документи доплюсовують 75 поселень до 635. Але й вони не вичерпують дійсного числа поселень Брацлавського воєводства, наявних наприкінці першої половини XVII ст. Для його встановлення ми змушені звернутись і до документів першої чверті XVIII ст., коли Брацлавщина піднімалась з руїн. За тогочасних економічних і політичних умов на цій території дуже повільно відроджувалися поселення, що пережили лихоліття, і залюднювалися вкрай спустошені місцевості, де колись вирувало життя; заснування ж зовсім нових, раніше невідомих осель було малоімовірним. Зрозуміло, що джерел цього періоду до нас дійшло надто мало. Вони перелічують по суті лише поселення, назви яких зустрічаються в XVII ст., причому чимало поселень у цих джерелах фігурує формально, бо насправді вони були безлюдними («пустими») урочищами. У світлі сказаного на особливу увагу заслуговує подимний реєстр 1716 р.¹³, що виник внаслідок проведення обслідування (ревізії, люстрації) Брацлавського воєводства згідно з постановою сеймику місцевої шляхти, прийнятою в лютому того ж року¹⁴. Реєстр називає 316 поселень (в тому числі не менше 130 «пустих»), про 45 з яких мовчать відомі нам джерела XVII ст. Інтерес становлять і люстрації (інвентарі) маєтків князів Сангушків, складені в 1722 і 1723 рр.¹⁵; в них йдеться про сім ключів, розташованих на півночі воєводства. Люстрації містять згадки про 13 містечок і сіл та 47 урочищ на місці колишніх сіл, причому назви 11 урочищ відсутні в джерелах XVII ст.

Таким чином, в середині XVII ст. Брацлавське воєводство мало не менш як 766 населених пунктів.

Значна частина з цих поселень — містечка і села, що виникли в першій половині XVII ст. на незалюднених раніше або покинутих колись землях внаслідок подальшого освоєння території Брацлавського воєводства народними масами. На жаль, статистично представити процес появи нових осель неможливо: невідома кількість населених пунктів на рубежі XVI і XVII ст., а вона потрібна для

зіставлення з пізнішими даними; джерела обмежуються тільки назвами поселень, майже не згадуючи про час їх заснування. І все ж наведені вище джерельні відомості дають, на нашу думку, загальне уявлення про цей процес. Одним з його характерних виявів є визначення новоосаджених поселень у матеріалах терміном «слобода», переважно у вигляді додатка до назви. Жителі таких поселень перебували на слободі (волі), тобто впродовж кількох років не сплачували державних податків і значно довший строк (навіть до 30 — 40 років) не несли феодалних повинностей. Особливо цінними в цьому плані є відомості спеціальної карти України Боплана. Слободами (novae coloniae) карта називає 116 населених пунктів, тобто 31,35 % від усіх (370) перелічених нею міст, містечок і сіл; досить густо вони розміщені на південь від верхньої і на захід від середньої і нижньої течій Гірського Тікичу (притоки Тікичу, що впадає в Синюху, а ця — зліва — в Південний Буг) до Південного Бугу, від нього в західному напрямі на південь від лінії з містечками Тростянець — Томашпіль до Савранки (притоки Південного Бугу) і Бритаки (притоки Савранки).

Напевно, не всі поселення, названі Бопланом слободами, були ними на час виготовлення і тим більше видання його спеціальної карти, оскільки матеріал для неї Боплан збирав протягом 17 років свого перебування в Україні і міг застаріти, строк слобід для певної кількості містечок і сіл — вигаснути. Проте його дані можна розглядати як переконливе свідчення інтенсивності колонізаційно-міграційних процесів на Брацлавщині в першій половині XVII ст.

Своєрідним доказом закладання в Брацлавському воєводстві багатьох нових поселень у той час була також наявність численних містечок і сіл з двома і більше паралельними назвами. Таких поселень на середину XVII ст. було щонайменше 123(16,05 % від загальної кількості), і тільки деякі з них успадковано від XVI ст. Шляхи здобування населеними пунктами кількох назв були головним чином такі. На «стару» або «нову» назву містечка його власник — магнат переносив назву містечка, розташованого в його родовому маєтку у Волинському воєводстві, додаючи до неї означення «Новий» (Новий Острог, Новий Заслав і т. д.). Нововиникле поселення діставало «магнатську» назву, але паралельно з нею вживалася народна назва, що нерідко походила від найменування урочища, на якому це поселення виникло і яке колись могло бути залюднене. Зливалися в один населений пункт кілька розміщених одна біля одної, переважно новоосаджених, осель, назви яких вживалися надалі. На певній відстані від «старого» поселення, яка виключала можливість злиття його з сусідніми оселями, засновувалися «нові» села як його висілки; на перших порах вони мали лише назву «матернього» поселення з додатком «Новий», «Нижній», «Верхній», «Малий» тощо, але згодом одержували свої назви, що співіснували з першими.

Площа Брацлавського воєводства, за вимірами О. Яблоновського, дорівнювала 35024 кв. км¹⁶. На кінець першої половини XVII ст.

одне поселення в ньому припадало пересічно на 45,7 кв. км. Цей показник був набагато вищий, ніж в українських воєводствах, розташованих від Брацлавщини на захід і північний захід; так, на той же час у сусідньому Подільському воєводстві він становив 17,1 кв. км (підрховано на основі складеної нами картотеки поселень), а на Волині 1629 р., за О. І. Барановичем, — 18,8 кв. км¹⁷. Як видно із зіставлення цих трьох цифр, колонізація Брацлавщини на середину XVII ст. була далеко від завершення.

Порайонна густота поселень на території Брацлавського воєводства була дуже нерівномірна. На жаль, це неможливо проілюструвати на прикладі повітів — по суті єдиних ланок державного адміністративного поділу воєводств шляхетської Речі Посполитої, оскільки повітовий поділ на Брацлавщині до кінця XVIII ст. фактично був відсутній¹⁸; згадки джерел першої половини XVII ст. про Вінницький і Брацлавський повіти надто рідкісні й невиразні, а зображена О. Яблоновським для рубежу XVI — XVII ст. границя між ними¹⁹ є чисто гіпотетичною, з джерельної точки зору безпідставною.

Щоб рельєфніше відтінити густоту брацлавських поселень (в порайонному аспекті) напередодні Визвольної війни, наведемо її стосовно повітів (уїздів) у складі створених наприкінці XVIII ст. Подільської і Київської губерній, куди невдовзі після возз'єднання Правобережної України з Росією ввійшли повністю землі Брацлавського воєводства. Площі цих повітів нам відомі з багатотомного «Энциклопедического словаря» братів О. та І. Гранат, що видавався в 1910 р.²⁰; вони в цілому були незмінні з кінця XVIII ст. до початку XX ст. При визначенні показників густоти поселень беремо до уваги тільки ті сім повітів обох губерній, що повністю накладаються на територію Брацлавського воєводства; цього цілком достатньо, щоб орієнтуватись у розміщенні населених пунктів у різних районах воєводства. Частина території інших повітів за часи Речі Посполитої належала до Подільського (Ямпільський і Літинський) і Київського (Махновецький — згодом Бердичівський і Тетіївський — згодом Таращанський) воєводств; виведення площі «брацлавських» частин цих повітів нашоїсторується на технічні труднощі, тому ми змушені обмежитися лише згадками про них.

Кількості квадратних кілометрів, що припадали на одне поселення, виглядають так (повіти подаються в напрямі з північного заходу на південний схід; див. нашу карту Брацлавського воєводства²¹: Вінницький повіт — 20,8 (2980,8 кв. км: 143 поселення), Брацлавський — 23,7 (3079,8:130), Липовецький — 38,6 (2891,2:75), Гайсинський — 40,8 (3383:83), Ольгопільський — 57,3 (4008:70), Уманський — 81 (4295,5:53), Балтський — 554,7 (7766:14). Як видно, найбільш густо були насичені поселеннями райони з центрами у Вінниці та Брацлаві — в місцях давнього заселення, де були порівняно сприятливі умови для захисту від руйнівних татарських

набигів. Далі за густотою поселень приблизно на одному рівні йдуть території Липовецького і Гайсинського повітів; тут у першій половині XVII ст. посилено освоювались безлюдні землі. Значно повільніше цей процес проходив на території Ольгопільського і північної частини Уманського повітів, а південь воєводства в межах Балтського і південної частини Уманського повітів він майже не зачепив; недаремно на Боплановій спеціальній карті міжріччя Савранки — Бритавки — Кодими (притока Південного Бугу) і землі на південь від Умані зображені як край без поселень. Якби ця територія була помітно заселена, Боплан неминує довідався б про це і показав на своїй карті, тому що його, за дорученням уряду Речі Посполитої, особливо цікавили українські землі на південному пограниччі, зокрема поселення — в його розумінні, дійсні або можливі опорні пункти в боротьбі проти татар. У зв'язку з цим слід зазначити, що не випадково під час Визвольної війни і деякий час після неї козацький сотенно-полковий адміністративний устрій не поширювався на цей район²².

Лихоліття, що судилося пережити Брацлавському воєводству в другій половині XVII ст., згубно позначилось на його поселеннях; назавжди зникли назви 165 з 766 (21,54 %) населених пунктів, причому важко сказати, на місці яких з них у XVIII ст., коли край відбудовувався, знову завирувало життя: всі 165 назв не піддаються більш-менш точній локалізації; зруйнованими, спустошеними були інші поселення, а значну, якщо не більшу, їх частину становили зарослі хащами безлюдні урочища.

У XVIII ст. відбувається колонізація Брацлавщини. На жаль, темпи і результати її щодо поселень на окремих відрізках часу до середини століття дослідити неможливо з огляду на нечисленність джерел та фрагментарність їх змісту. Тільки два документи цього періоду згадують порівняно велику кількість брацлавських поселень: подимний реєстр 1716 р. і візитація (обстеження) уніатських церковних приходів 1731 р.²³ (вона перелічує 186 населених пунктів, що були центрами приходів, з яких 167 існували в XVII ст., а решта, судячи з датування спорудження церков, виникли в 1720-х роках).

Опосередковано ріст кількості поселень у воєводстві в ході колонізації засвідчується тими постановами вінницьких шляхетських сеймиків, що визнавали за необхідне в податкових цілях провести люстрацію (ревізію, перепис) житлових будівель (халуп, хат, будинків) у містах, містечках і селах і призначали по кілька осіб для виконання цієї справи. Лейтмотив цих постанов: потрібен облік усіх відроджених і нововиниклих населених пунктів, щоб на його основі «справедливо» розкласти податки. Перша відома нам ухвала такого змісту була прийнята в лютому 1716 р.; про неї, як і наслідки її виконання, сказано вище. Наступні ухвали приймалися сеймиками 1717, 1720, 1732, 1733, 1737, 1745 і 1750 рр.²⁴; тільки деякі з них були проведені в життя.

У матеріалах вінницьких сеймиків зустрічаються і вимоги знести хутори, яких з часом збільшилось (постанови 1714, 1715, 1716, 1719, 1720, 1736 рр.²⁵): брацлавська шляхта вважала їх активними осередками боротьби проти феодального визиску. Хуторянам наказувалось переселятись у містечка та села, а в разі непослуху погрожувано насильним переселенням. Поява хуторів у великій кількості — один з проявів колонізації Брацлавщини в першій половині XVIII ст.

Деякі відомості про новоосажені поселення містять презенти 1752 — 1753 рр.²⁶ — документи, за якими шляхта дозволяла засновувати в своїх маєтках церкви; з 17 сіл, згаданих у цих презентах, 10 припадали на Уманську волость, що в XVIII ст. інтенсивно залюднювалась.

Результати відродження старих і виникнення нових поселень у XVIII ст. можна простежити на основі масових джерел за період з 1765 до 1791 р. Сумарний статистичний матеріал найбільш повних з них охоплює всю територію воєводства. З таблиці видно, що навіть ці джерела не обіймають усіх наявних на час їх складання населених пунктів. Подимний 1775 р. і офірний 1789 р. реєстри — через недостатній контроль за сплатою подимного і офірного податків, а офірний реєстр — ще й тому, що не враховував державних маєтків, оскільки податок офіра брався тільки з шляхетських і церковних володінь (у 1789 р. державних поселень було 68²⁷). Географічна карта Б. Севериновського й не ставила за мету подати всі поселення. Таблиці населення 1781 і 1782 рр. називають переважно центри уніатських приходів, а переписи населення 1776, 1784 і 1787 рр. стосувались лише тих поселень, де проживали євреї. Числа, що в таблиці означають не названі її джерелами поселення, виведено шляхом зіставлення даних цих та інших джерел, таких як (у дужках вказано кількість згаданих населених пунктів): перепис єврейського населення 1765 р. (947)²⁸, інвентар Уманської волості 1768 р. (181)²⁹, список маєтків князя Станіслава Любомирського 1776 р. (168)³⁰, візитації уніатських приходів 1783 — 1785 рр. (822)³¹, карта маєтків князя Олександра Любомирського 1791 р. (174)³², переписи єврейського населення 1790 (762)³³ і 1791 (852)³⁴ рр.

Це стосується і документів, що виникли в перші роки після ліквідації Брацлавського воєводства: «Відомості до атласу Вознесенського намісництва» 1795 р. (457 поселень)⁴³, топографічно-економічні описи, списки населених пунктів і карти Подільської і Київської губерній рубежу XVIII — XIX ст. (разом 1429)⁴⁴.

При виявленні не згаданих тим або іншим джерелом поселень виходимо з того, що на час його складання їх можна вважати існуючими, коли вони названі хронологічно передуючими і пізнішими документами. Зіставлення інформації різних джерел доводить, що найбільш повний перелік населених пунктів містять подимний та офірний реєстри і переписи населення 1784 та 1787 рр.

Т а б л и ц я
Облік поселень у Брацлавському воєводстві в 1775 — 1789 рр.

Джерело	Поселення				
	названі		неназвані		Загальна кількість
	кількість	%	кількість	%	
Подимний реєстр 1775 р. ³⁵	1157	93,31	83	6,69	1240
Перепис населення 1776 р. ³⁶	931	75,08	309	24,62	1240
Таблиці населення 1781 р. ³⁷	950	70,90	390	29,10	1340
Таблиці населення 1782 р. ³⁸	977	72,92	363	27,08	1340
Перепис населення 1784 р. ³⁹	1229	91,72	111	8,28	1340
Перепис населення 1787 р. ⁴⁰	1231	88,05	167	11,95	1398
Географічна карта Б. Севериновського 1788 р. ⁴¹	1019	72,73	382	27,27	1401
Офірний реєстр 1789 р. ⁴²	1247	89,01	154	10,99 ⁴	1401

У 1775 р. на Брацлавщині налічувалось 1240 міст, містечок і сіл — на 61,88 % більше, ніж у 1648 р. Виникнення нових поселень тривало і після 1775 р., тому на час ліквідації воєводства існував вже 1401 населений пункт — на 12,99 % більше, ніж у 1775 р., і на 82,9 % більше, ніж у 1648 р. (див. таблицю). Враховуючи те, що 165 назв містечок і сіл, що були 1648 р., у XVIII ст. відсутні, можна сказати, що в XVIII ст. на Брацлавщині виникло 800 поселень (1401 — 601). У цю кількість не входять 20 сіл, назви яких даються тільки в візитаціях 1783 — 1785 рр.; вважаємо їх існування короткотривалим.

В результаті інтенсивної колонізації в XVIII ст. на Брацлавщині сталися великі зміни в розміщенні поселень. На початку 1790-х років у цілому по воєводству один населений пункт припадав на 25 кв. км, тоді як на території згадуваних вище повітів Київської і Подільської губерній цей показник виглядав так (у дужках наводимо кількість поселень): Вінницький повіт — 18,4 (162), Брацлавський — 17,4 (177), Липовецький — 19,7 (147), Гайсинський — 24,3 (139), Ольгопільський — 36,8 (109), Уманський — 24,7 (174), Балтський — 35,2 (221). Повсюдно, порівнюючи з серединою XVII ст., мережа поселень стала густішою, особливо на півдні — в границях території Уманського і Балтського повітів, яка перетворилась у відносно густо залюднений край.

За джерелами 60 — 90-х років XVIII ст., 137 поселень (9,78 % від 1401) мали по дві-три назви. Всі ці поселення виникли в XVIII ст. Таких населених пунктів у XVIII ст. можна було б нарахувати значно більше, якби перша половина і середина століття були представлені багатьма документами.

У 80-х роках XVIII ст. в Брацлавському воєводстві визначилися два повіти — Брацлавський і Вінницький. Границя між ними була рухливою, їх конфігурація змінювалась⁴⁵. Офірний реєстр і люстрація державних маєтків 1789 р. дають можливість розподілити тогочасне 1401 поселення між цими повітами: Брацлавський повіт мав

889, а Вінницький — 512 населених пунктів. На жаль, площа цих повітів нам невідома.

Таким чином, у XVII — XVIII ст. в Брацлавському воєводстві сталися великі зміни в кількості поселень. Внаслідок народної колонізації більша частина воєводства підійшла до Визвольної війни із значною кількістю міст, містечок і сіл, що не могло не сприяти активній участі цієї території в війні. Економічно-політичний занепад, що приходиться на другу половину XVII ст., позначився на числі населених пунктів Брацлавщини. У XVII ст. інтенсивне залюднювання воєводства спричинилося до різкого зростання кількості поселень. Наприкінці XVIII ст. вона стабілізувалась і майже незмінною на цій території перейшла в XIX ст.

¹ Див.: Крикун М. Г. Границі і повітовий поділ Брацлавського воєводства в XVI — XVIII ст. // Іст. дослідження. Вітчизн. історія. — 1982. — Вип. 8. — С. 88 — 98.

² S. K. Skorowidz miejscowości b[ylego] województwa bractawskiego. — Kraków, 1869.

³ Jabłonowski A. Ukraina // Źródła dziejowe. — Warszawa, 1897. — Т. 22. — С. 217 — 223, 233 — 237, 241; *Atlas historyczny Rzeczypospolitej: Epoka przełomu z wieku XVI na XVII* — Warszawa; Wiedeń, 1889 — 1904. — Dział II. «Ziemie Ruskie» Rzeczypospolitej / Oprac. przez Aleksandra Jabłonowskiego.

⁴ Źródła dziejowe. — Warszawa, 1894. — Т. 21.

⁵ Tarnowski A. Działalność gospodarcza Jana Zamojskiego. — Lwów, 1935. — S. 102 — 103 + карта; *Архив Юго-Западной России*, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. — Киев, 1886. — Ч. 7, т. 1. — С. 191, 256 — 257, 267, 282 та ін. — (Далі: АЮЗР); Львівська Наукова бібліотека ім. Стефаника АН УРСР. Рукописний відділ, колекція Люба-Радзінських, од. зб. 181/IV, 4, ч. 3/4; колекція О. Чоловського, од. зб. 187/II, арк. 73 — 74, 85, 96, 100 — 101, 128 та ін.; колекція Оссолинських, од. зб. 4105/III, арк. 44, 106, 111. — (Далі: ЛНБ); *Archiwum Główne akt dawnych w Warszawie*. Metryka Koronna, dział XVIII, ks. 73, s. 172 — 176. — (Далі: AGAD); *Archiwum państwowe województwa krakowskiego*. Archiwum Sanguszków NN 854, 981, 1046. — (Далі: APWK. AS); *Biblioteka Czartoryskich w Krakowie*. Oddział rękopisów N 3494, s. 167. — (Далі: BCZ).

⁶ АЮЗР. — Киев, 1890. — Ч. 7, т. 2. — С. 395 — 412; *Źródła dziejowe*. — Warszawa, 1894. — Т. 20. — С. 130 — 143; *Центральний державний історичний архів УРСР в Києві*, ф. 256, оп. 1, од. зб. 188, арк. 1 — 6. — (Далі: ЦДІА УРСР).

⁷ Нейман Ц. Старая Брацлавщина и ее люди // Киев. старина. — 1899. — Т. 27. — С. 107, 109, 113, 115, 117; АЮЗР. — Ч. 7, т. 1. — С. 196, 202 — 203, 430, 434, 439, 444; ЦДІА УРСР, ф. 256, оп. 1, од. зб. 320, арк. 23 — 24; ф. 43, оп. 1, од. зб. 1, арк. 8, 25, 70 та ін.; ф. 44, оп. 1, од. зб. 2, арк. 27, 109, 245 та ін.; ф. 37, оп. 1, од. зб. 42, арк. 130 — 131; *Центральний державний історичний архів БРСР*, ф. 694, оп. 4, од. зб. 1488, арк. 1 — 8; ЛНБ, колекція О. Чоловського, од. зб. 187/II, с. 159; колекція Оссолинських, од. зб. 4145/III, арк. 326 — 336; APWK. AS, №№ 92, 854, 981, 1046.

⁸ Кордт В. Материалы по истории русской картографии. — Киев, 1910. — Вып. 2. — Карты III, V, IX.

⁹ Rulikowski E. Przed kilkuset laty (Bractawszczyzna) // Kwiaty i owoce. — Kijów, 1870. — С. 315 — 316.

¹⁰ *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы*: В 3 т. — М., 1954. — Т. 3. — С. 517, 536, 540 — 543; *Акты Южной и Западной России*. — Спб., 1878. — Т. 10. — С. 239 — 240.

¹¹ АЮЗР. — Ч. 7, т. 2. — С. 538 — 564.

¹² *Pamiętniki o Koniecpolskich: Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku*. — Lwów, 1842. — С. 366 — 368.

¹³ APWK. Archiwum Podhoreckie I, 43. — (Далі: APWK. AP).

¹⁴ Крикун М. Г. Подимні реєстри першої і початку другої половини XVIII ст. // Іст. джерела та їх використання. — 1972. — Вип. 7. — С. 69 — 71; АЮЗР. — Киев, 1910. — Ч. 2. — С. 447.

¹⁵ APWK. AS, N N 93, 453.

¹⁶ Jabłonowski A. Wstęp // Źródła dziejowe. — Т. 20. — С. 33; Jabłonowski A. Ukraina. — С. 43, 44.

¹⁷ Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. — К., 1930. — 1. Волинське воєводство. — С. 19 — 20. Як показує наша картотека, О. І. Баранович багатьох волинських поселень для 1629 р. не враховував. Тому дійсний показник густоти поселень на Волині того часу був нижчий, ніж він його вивів.

¹⁸ Крикун М. Г. Границі і повітовий поділ Брацлавського воєводства в XVI — XVII вв. — С. 95 — 96.

¹⁹ *Atlas historyczny*... — Dział II; Jabłonowski A. Wstęp. — С. 19, 25, 28 — 29.

²⁰ *Энциклопедический словарь / Гранат*. — 7-е изд. — М., б.г. — Т. 4. — С. 557; Т. 6. — С. 515; Т. 10. — С. 218; Т. 12. — С. 338; Т. 27. — С. 178; Т. 30. — С. 588; Т. 42. — С. 290. У цьому виданні площа повітів подається в квадратних верстах.

²¹ Крикун М. Г. Границі і повітовий поділ Брацлавського воєводства в XVI — XVII вв. — С. 90.

²² *Реєстра всего войска Запорожского // Чтения в О-ве истории и древностей рос. при Моск. ун-те*. — 1874. — Кн. 2. — С. 131 — 197; *Крым-Яковлев І. П.* Адміністративний поділ України 1648 — 1654 рр. // Іст. джерела та їх використання. — 1966. — Вип. 2. — С. 125 — 126, 145 — 146.

²³ *Державний музей українського мистецтва у Львові*, рукописний відділ, од. зб. 617, арк. 327 — 339, 354 — 377.

²⁴ АЮЗР. — Ч. 2, т. 3. — С. 546, 683 — 684; *Центральний державний військово-історичний архів*, ф. Військово-учений архів, од. зб. 50, арк. 3, од. зб. 56, арк. 19. — (Далі: ЦДІА ВУА); ЦДІА УРСР, ф. 44, оп. 1, од. зб. 12, арк. 2, од. зб. 14, арк. 7; APWK. AP, X, 2/II, 6/2.

²⁵ АЮЗР. — Ч. 2, т. 3. — С. 317, 366, 400, 405, 486, 683; Киев, 1876. — Ч. 3, т. 3. — С. 223 — 224; ЦДІА УРСР, ф. 257, оп. 1, од. зб. 519, арк. 19.

²⁶ *Історичний музей-заповідник у Кам'янці-Подільському*, рукоп. книга 24.

²⁷ AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, dział XLVI, NN 8, 9.

²⁸ АЮЗР. — Киев, 1890. — Ч. 5, т. 2. — С. 4 — 5, 11, 175 — 199.

²⁹ *Biblioteka Polskiej Akademii nauk w Krakowie*, oddział rękopisów, N 1140.

³⁰ ЛНБ, колекція Оссолинських, од. зб. 3549/II.

³¹ *Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського АН УРСР*, відділ рукописів, I — 2466, 2467, 2469, 2470, 2474 — 2476; *Житомирський обласний державний архів*, ф. 178, оп. 53, од. зб. 2, 36 — 38, 47; BCZ, № 3124.

³² ЦДІА ВУА, од. зб. 20925.

³³ АЮЗР. — Ч. 5, т. 2. — С. 663 — 678.

³⁴ Там же. — С. 697 — 706.

³⁵ *Magazin für die neue Historie und Geographie*, angelegt von D. Anton Friedrich Büsching, Theil XXII. — Halle, 1788. — S. 241 — 258.

³⁶ АЮЗР. — Ч. 5, т. 2. — С. 218 — 219, 241 — 293, 323 — 324, 342.

³⁷ *Центральний державний історичний архів СРСР*, ф. 823, оп. 3, од. зб. 919, 986. — (Далі: ЦДІА СРСР).

³⁸ Там же, од. зб. 1006, 1016.

³⁹ АЮЗР. — Ч. 5, т. 2. — С. 376 — 377, 440, 448 — 449, 456 — 481, 497 — 499.

⁴⁰ Там же. — С. 567 — 569, 573 — 598.

⁴¹ ЦДІА ВУА, од. зб. 19989; Крикун М. Г. Границі і повітовий поділ Брацлавського воєводства в XVI — XVIII ст. — С. 93.

⁴² *Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku*, oddział rękopisów, N 1241; *Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu*, oddział rękopisów, N 500, s. 13 — 44.

⁴³ ЦДВІА ВУА, од. зб. 18333. Вознесенське намісництво існувало короткий час перед утворенням в 1796 р. Подільської і Київської губерній; воно включало в себе, зокрема, південно-східну частину колишнього Брацлавського воєводства.

⁴⁴ ЦДВІА ВУА, од. зб. 18772, 18946, 20802, 20924; ЦДІА СРСР, ф. 1350, оп. 312, од. зб. 216.

⁴⁵ Крикун М. Г. Границі і повітовий поділ Брацлавського воєводства в XVI — XVIII ст. — С. 90, 97 — 98.

Одержано 12.10.1989 р.

На материале исторических отечественных и зарубежных источников автор показывает динамику количества поселений Брацлавского воєводства в XVII — XVIII вв.

Я. Р. Дашкевич

ЗОБРАЖЕННЯ КАМ'ЯНЦЯ ПОДІЛЬСЬКОГО
70-Х РОКІВ XVII — XVIII СТ.
ЯК ІСТОРИКО-ТОПОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Автор розглядає джерельну цінність гравюр XVII — XVIII ст. з зображенням Кам'янець-Подільського з точки зору історичної топографії міста.

Історична іконографія, а саме джерелознавче дослідження іконографічних пам'яток різного роду (ілюстрацій до описів мандрівок, історичних і географічних трактатів; художніх елементів карт і планів; окремо виданих естампів з видами міст; альбомів костюмів; картин і гравюр із зображенням битв, посольств, різноманітних засідань і зборів; портретів тощо), належить до заведених ділянок українських історичних студій. Відповідна література, зокрема така, в якій взірці іконографії використовуються як ілюстративний матеріал, налічує сотні назв, але лише в останній час робляться неспівмірні спроби узагальнити існуючий матеріал¹. Досвід закордонної історичної іконографії, що як окрема дисципліна, проміжна між мистецтвознавством та історією, оформилася в Західній Європі у 20-х роках XX ст., практично не вивчається².

Кам'янець-Подільський — місто, що відігравало ключову роль у воєнно-політичних подіях на Правобережжі другої половини XVII ст., часто потрапляло в центр уваги європейської громадськості. Саме цим, значною мірою, пояснюється й те, що йому присвячено понад 40 пам'яток урбаністичної іконографії — рисунків, гравюр, картин, медалей. Гравюри і медалі тиражували у великій кількості й поширювали по всій Європі. (За межами наших міркувань залишаються символічні зображення міста на картах та панорамахні елементи на планах.)

Типологія. З точки зору техніки виконання і композицій зображення можна поділити на кілька груп: 1) *гравюри*, 2) *картини* (панорама подільського театру воєнних дій 1673 р. з Кам'янцем у центрі;³ картина міста, згадана 1968 р.⁴), 3) *рисунки* (панорама міста 1633 р.)⁵, 4) *медалі* (виготовлені 1684, 1694 та 1699 рр.⁶). Не ясні відомості про фрагменти розписів, знайдених у Кам'янці під час реставраційних робіт, на яких, можливо, частково зображено місто. Всі ці пам'ятки історичної іконографії мають значну вартість як

© Я. Р. Дашкевич, 1991